

Om gränsen mellan Håbo och Bro häradar del 1

av Ulf Björkdahl [ulfabjo\(at\)gmail.com](mailto:ulfabjo(at)gmail.com)

Gränsen mellan Håbo och Bro häradar sträckte sig mellan Norra Björkfjärden, Kalmarsand, Lejondalssjön och Skarven vid Torsätra i Västra Ryd (jfr bild 1). Sträckan till lands var ungefär 15 km lång. Gränsen hade sitt ursprung i medeltiden, även om dess sträckning varit något obestämd och föremål för tvister. Gränslinjen till lands bestämdes definitivt 1696 och var sedan ”i bruk” till långt in på 1900-talet. Då började dess betydelse successivt avta. När Upplands-Bro kommun bildades 1952 skapades en ny gräns, kommungränsen (jfr bild 2). Häradsgränsen skulle dock i vissa avseenden ha betydelse några årtionden till.

I den här uppsatsen, som avses fortsätta i kommande nyhetsbrev, har jag tänkt fokusera på hur det gick till när häradsgränsen bestämdes på 1690-talet.

I detta första avsnitt behandlar jag allmänt hur gränsbestämningen gick till. Jag tar även upp en första delsträcka – från Kalmarsand till Haggrån, som gränsmärket strax norr om motorvägen heter. Det var en sträcka som bjöd på meningsskiljaktigheter, innan den slutligen kunde fastställas.

BILD 1. Häradsgränsen till lands (svart), fastställd 1696. I Bro härad ingick socknarna Låssa, Bro, Näs och Västra Ryd. I Håbo härad ingick socknarna Övergran, Yttergran, Kalmar, Sko, Hägeby, Håtuna och Tibble (OpenStreetMap).

BILD 2. Kommungränsen till lands (svart), fastställd 1952. Då bildades Upplands-Bro kommun av de tidigare socknarna i Bro härad samt av Håtuna och Håbo-Tibble från Håbo. I Kalmarsands-området har gränsen därefter justerats ett par gånger genom att mark avyttrats till Håbo kommun.

Källförteckning

Kammararkivet, Kommissioner och kommittéer, B Skogskommissioner, Uppland 1694-1696 (Riksarkivet Marieberg).
Länsstyrelsen i Uppsala län, landskontoret, handlingar rörande skogar etc 1694-1696, G6 1:3 (Landsarkivet i Uppsala).
Lantmäteriets historiska kartor, på Lantmäteriets hemsida.
Fältstudier.

Vi börjar med lite bakgrundshistorik

Under medeltiden var landskapet Uppland delat i de tre **folklanden** Attundaland, Fjärdhundralund (Fjädrundaland) och Tiundaland samt kustområdet Roden. Varje folkland hade egen lag och sin egen lagman. På Mora äng, som låg ungefär där de tre folklanden sjöledes möttes söder om Uppsala (svarta krysset på kartan), valde man sina kungar och förmodligen hölls även en del större ting där.

BILD 3. De medeltida folklanden. Bro var en del av Attundaland (blått) medan Håbo var en del av Tiundaland (rött). Bild från Wikipedia, public domain.

I varje folkland ingick ett antal **hundare**, där varje hundare skulle ställa upp med 4 bemannade krigsskepp. Håbo (egentligen Håbo) hundare ingick i Tiundaland, medan Bro hundare, som även innefattade större delen av Färentuna, var en del av Attundaland. När kristendomen så sakteliga började få fäste och kyrkor började uppföras under 1100- och 1200-talen uppkom socknarna och hundarena började få fastare gränser. Området där Håbo och Bro hundaren möttes var samtidigt gräns mellan de två folklanden.

Snart ändrades begreppet hundare till **härad**. Häradet blev närmast en juridisk indelning med egen tingsplats (domstol) och även egen avrättningsplats. Det leddes av en häradshövding, som ansvarade för att fastställa fastighetstransaktioner. Han höll även tre häradsting om året. Häradshövdingen bevakade rättigheterna till häradets allmänningsmark. Allmänningarna var ofta ödeskogar som användes för bete, ved- och timmeruttag för markägare som hade brist på egen skog. Bro härads tingsplats låg vid Bro kyrka, innan den under 1700-talet flyttades till Tibble i Näs socken. Avrättningsplatsen låg tämligen mitt i häradet, nämligen strax söder om Lejondalssjön och i kanten av Bro häradsallmänning. Håbo härads tingsplats och avrättningsplats låg i närheten av Håtuna kyrka. Båda häraderna häradar sorterades så småningom in i län, först i något av slottslänen, och senare Uppsala län.

Vad bestämde gränsen förr?

På medeltiden fanns knappast någon utstakad gräns mellan folklanden, åtminstone ingen som var sanktionerad över tid. Gränsen hanterades ”yvig” och följde till stor del naturens formationer. De stora skogarna mellan Kalmarviken och Lejondalssjön och mellan Lejondalssjön och Skarven bildade en naturlig gräns mellan Håbo och Bro, jfr bild 1. Skogen var förknippad med trolldom och annat lömskt, som man gärna undvek. Färdades gjorde man helst med båt på de omgivande vattendragen. En exakt gräns behövdes inte.

Ännu under 1600-talet hade man inte full koll på var häradsgränsen *exakt* skulle anses gå. Det fanns olika uppfattningar. Samtidigt hade staten nu börjat kartlägga landets jordegendomar för att förbättra underlaget att driva in skatter. Behovet av att fastställa gränser började därmed bli påtagligt, och det är nu som kartor började upprättas över egendomarna. Man fokuserade först på jordbruksmarken och vilken avkastning den kunde ge, medan den mindre värdefulla skogen på utmarken behandlades mer styvmoderligt. De tidigaste kartorna visar därför ofta endast inägorna - den värdefulla åker- och ängsmarken kring gårdarna.

När t ex lantmätaren 1693 mätte upp Bista-hemmanet i Kalmar socken var han oklar över hur långt hemmanets utmark egentligen sträckte sig mot Håbo häradsallmänning. Han gjorde därför följande anteckning på kartan: ”Denna utmark gränsar till allmänningen varest man ännu ingen säker visshet har om skillnaden (*gränsen*). Och: ”Utmarken till denna by - - - sägs skall gränsa till allmänningen och består av en sandås”. De muntliga uppgifterna bottnade säkert många gånger i egenintressen för jordägarna i gränsområdet. Även om det redan fanns gränsrösen och andra markeringar sedan tidigare kunde deras giltighet ifrågasättas.

Skogskommissionen träder i tjänst

Den exakta häradsgårnsen skulle komma att fastställas 1696. Bakgrunden till att detta skulle ske just då var egentligen en annan. Under 1680-talet förordnade Karl XI om ett antal skogskommissioner (domstolar) som skulle inventera rikets skogliga allmänningsmarker. Syftet var främst att hitta skatteunderlag bland dem som bodde olovligt i skogarna, men även för att få kontroll på hur skogarna brukades och att ingen misshushållning skedde i form av svedjebruk eller överflödigt skogshygge. I arbetet ingick kartläggning av häradernas allmänningsar och fastställa dess gränser.

Vad gäller Uppland tillsatte Kungl. Maj:t den 14 maj 1694 tre skogskommissioner, även kallade allmänningskommissioner. En vardera för norra, östra resp. södra Uppland. Den södra kommissionen, som är den för oss intressanta, skulle hantera allmänningsarna inom åtta häradar, däribland Håbo och Bro. (De övriga var Årling-hundra, Trögd, Årsunda, Lagunda, Hagunda och Ulleråker). Som ordförande utsågs lagmannen i Västmanland Johan Gripenhielm (1654-1696). I dokumenten förädrades han med titeln "Actor", dvs ledare. Han biträdde i arbetet av assessorn i Svea hovrätt Johan Lilliemark (1655-1731). Arbetet inleddes med ett för kommissionerna gemensamt möte 18 juni 1694 i Uppsala, och sedan stretade man på. Som grund för arbetet använde man det lilla kartmaterial som stod till buds, man intervjuade gamla ordsbor, tittade på äldre rösen i terrängen gjorde mätningar för olika alternativ. Eftersom Håbo häradssallmännings södra del gränsade mot häradsgårnsen kom kartläggningen att påverka häradsgårnsen.

BILD 4. Häradsgårnsen 1688. Dvs hur den uppfattades innan skogskommissionen tillträdde. Karta från Stockholms-Näs hembygdsförening.

Innan vi börjar bör vi klara ut några äldre begrepp för markering av gränser

Synonymt med **gräns** användes bl.a. skillnad, sträng, rå och rågång. Synonymt med **gränsmärke** användes bl.a. råmärke, stav och rör. Rör = stenröse. Olika typer av äldre gränsmärken:

- **Femstenarör**, bestående av en hjärtsten i mitten, som vilar på en håll två fot under jord och når tre fot ovan jord, och omges av fyra mindre stenar. Ursprungligen bestämdes att rågångens väderstreck skulle vara inhugget på hjärtstenen. Utseendemässigt finns massor med variationer av femstenarör, från fem enskilda stenar till ett prydligt bygge på ett postament (sockel). Generellt brukar de "påkostade" rören vara äldst. Ett fåtal meter från röret markeras rågångens riktning med en **utliggare** (en platt visarsten).
- **Fasta märken** (jordfasta stenar, berg, vattendrag etc) som av gammalt erkänts för laga skillnad.
- Mellan gränsmärkena uppsätts **visare**, dvs en större platt sten som pekar ut gränsens riktning. Visaren kan stå enskilt eller vara uppsatt på ett postament. Avstånden mellan visarna skulle vara högst 1.000 fots (300 m), men hålls inte alltid.
- Genom skogsmark kan rågång markeras med upphuggen **rågata**.

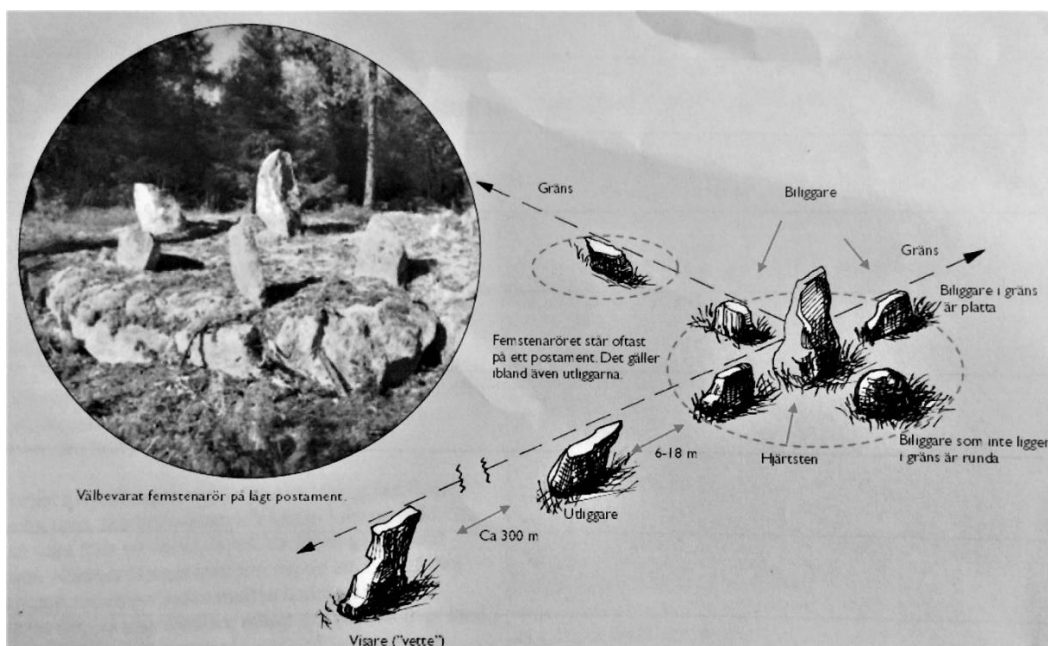

BILD 5. Ett fullständigt femstenarör med dess beståndsdelar. (Ur broschyr utgiven av Skogsstyrelsen m fl).

BILD 6. Den kraftiga linjen visar gränsens sträckning mellan Håbo och Bro häradar som slutligen fastställdes 1696. Även om kartan av utrymmesskal inte kommer till sin fulla rätt och därmed blir svårläst, kan man ändå se att det var många hemman som under arbetets gång på grund av sin närhet kom att beröras av eventuella ändringar av häradsgränsen.

Första delsträckan: Sandtorpsröret – Hagrån

Den första sträckan som skulle bestämmas var den mellan Kalmarviken och ett gränsmärke som kallades Hagrån (på norra sidan om motorvägen), jfr bild 7.

Rannsakingen (undersökningen) leddes av omnämnde Johan Gripenhielm som Actor, med biträde av Johan Lilliemark. Med på förrättningen var även kronobefallningsmannen Mårten Litz samt berörda jordägarna i Bro och Håbo härader. En av de senare var förre landshövdingen Mauritz Posse, som var ägare till Spånga skog och där belägna torpet Draget¹.

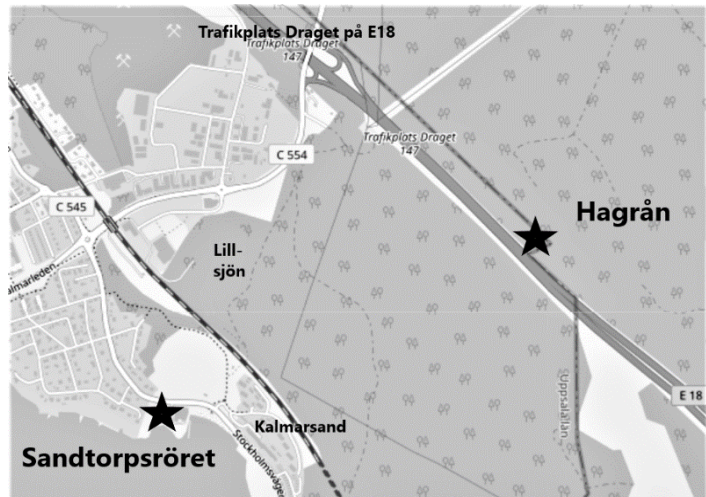

BILD 7. Sandtorpsröret står väster om silon i Kalmarsand. Hagrån står mitt i skogen (idag föryngringsyta) på andra sidan motorvägen. Frågan, som kommissionen ställdes inför, var hur häradsgränsen mellan dessa två rör skulle anses gå.

Man började vid ett befintligt gränsmärke vid Kalmarviken, nämligen **Sandtorpsröret** som stod alldeles intill Sandtorpet. Kronobefallningsmannen, landshövdingen och häradsborna på bägge sidor, kunde bekräfta att det vid Sandtorpsgrinden ”haver stått ett femstenarör som varit häradsstav mellan Håbo och Bro härader, men för en tid sedan blivit förstört när torpet avbrunnit”.

Eftersom det därmed ansågs vara bevisat att röret utgjorde häradsskillnad sedan tidigare, kunde kommissionen ta ”terminus a quo”, dvs att Sandtorpsröret skulle vara den startpunkt varifrån häradslinjen skulle räknas. Här kan inflikas den iakttagelse som Börje Sandén gjort, nämligen att rörets höga läge långt upp på land (ca 70 m från stranden och >5 över vattennivån) antyder en hög ålder. Gränsmärket uppsattes ursprungligen sannolikt vid dåtidens strand, och läget påminner därför om landhöjningens storlek. Då är vi 1.000 år tillbaka i tiden och här kan vara en markering av en folklandsgräns. Om detta rör, som står i en trakt som snart ska bebyggas, har jag skrivit i nyhetsbrevet 2019-1.

BILD 8. Sandtorpsröret är uttritat som femstenarör redan på Bistakartan från 1693. Då gick landsvägen Stockholm-Enköping söder om röret, vilket ännu kan anas i terrängen. Är upptagen i fornminnesregistret som L2020:3864. Röret och dess kringmiljö hotas av byggnationer.

BILD 9. Slutmålet för första delsträckan var femstenaröret **Hagrån**. Idag återstår endast några enstaka stenar kring högstubben, vilken lämnats för att skydda röret.

¹ I den här trakten har det funnits flera torp med namnet Draget, och de kan därför vara lätta att förväxla. Utöver ”vårt” torp Draget (på Spångas ägor) fanns torpet Draget/Drangelund (på Bistas ägor), Rytartorpet som senare blev skogvaktartorpet Stora Draget (på Håbo häradsallmänning) samt skogvaktartorpet Lilla Draget (också på Spångas ägor).

Undersökning av den påstådda häradsgränsen

BILD 10. Den påstådda häradsgränsen (tjocka strecket) enligt en äldre häradskarta (01-HÅT-1). Kartan är odaterad, men enligt en anteckning upprättades den år 1695, dvs under själva rannsakingen. Inringat är torpet Draget med sitt läge på Spånga skog. Väster om gränsen är Bistas marker och norr om gränsen är Håbo häradssallmanning.

BILD 11. Den påstådda gränsen inritad på en modern karta (OpenStreetMap). Den gick norrut från Sandtorpsröret till en punkt öster om Lillsjön, därifrån norr om Lillsjön till Bista hage. Och sedan österut till Hagrån.

Från Sandtorpsröret travade kommissionen tillsammans med Bista-borna NNO till en stenring uppå Spånga skog, med några ytterligare stenar intill, som de ville hålla för rör kring Bista ägor. Bistaborna kallade den för **Svartröret**. (Svartröret är utritat redan på 1693 års Bista-karta, då markerat som ett femstenarör, med en stenrad mot söder. Idag syns inget tydligt gränsmärke här, även om en del stenar fortfarande är samlade här. Platsen är upptagen i fornminnesregistret som L1940:5223).

Landshövdingen protesterade mot att detta markerade en giltig gräns, och begärde att kommissionen istället skulle gå vidare norrut till ett rör i Bista hage.

Väl på plats fann man att det påstådda **röret i Bista hage** bara var en enda sten ². Landshövdingen hävdade att det för några år sen legat tre stenar på platsen. Men åtskilliga personer kunde för kommissionen vittna om att det förr inte fanns något rör alls här. Landshövdingen framhållade att röret skulle hållas för häradsstav, med en rät linje hit från Sandtorpsröret. Denna gräns utgjorde enligt landshövdingen även skillnad mellan Spånga och Bista skogar. Som bevis hänvisade landshövdingen till urminnes hävd samt att gamle mannen Thomas i Bista vittnat att Spånga by sträckt sina ägor intill detta rör. Han åberopade även tolvmannen Bengt Johansson i Stora Ullevi, som intygade att Spånga skog stötte med sina ägor till detta rör. Landshövdingens envishet bottnade förstås i att han som ägare till såväl Spångaskogen som Dragtorpet argumenterade för sin sak.

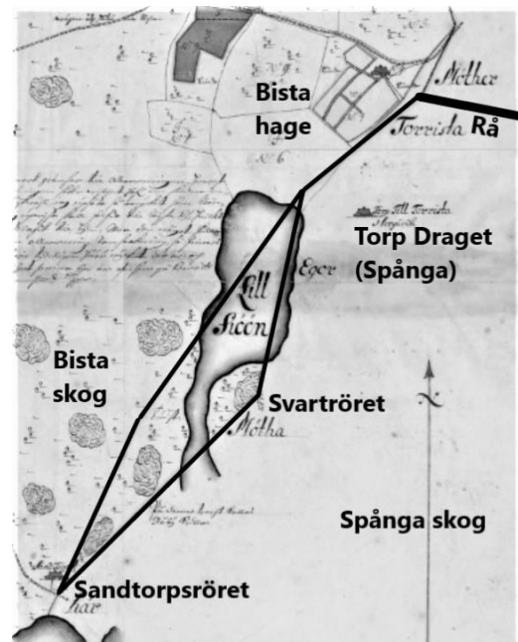

BILD 12. Bista-kartan från 1693 torde vara den äldsta detaljerade kartan över trakten. Det finns även en förlaga till kartan med ytterligare detaljer. Några av dem har författaren överfört till denna karta (svart). På västra sidan om Lillsjön är den häradsgrens som förfäktades av landshövdingen, medan Bista-borna hävdade en gräns öster om Lillsjön.

Landshövdingen framhållade att NNO-linjen från Sandtorpsröret till Bista hage borde gälla som häradsgrens, och därefter sträcka sig SO i rät linje mot Hagrån. Kommissionen traskade därför genom skogen och fram till Hagrån. När vi idag följer denna gränslinje i terrängen ser vi inga gränsmarkeringar.

² Enligt 1693 års karta över Bista by fanns det två rör i Bista hage, så det är lite oklart vilket kommissionen besökte. Det södra röret bestod av en sten och det norra av två stenar. Eftersom landshövdingen gjorde anspråk på ett område som inkluderade Dragetorpet med tillhörande ägor, har jag utgått från att det är det norra röret som avses. Förlagan till kartan antyder dessutom en rågång från det norra röret mot Hagrån.

Efter förrättat värv, avkunnade södra skogskommissionen sina domar 1696

Dom beträffande häradsgränsen (dom nr 79)

Domen avkunnades den 21 aug 1696 i Sigtuna stad, i närvaro av kronobefallningsmannen Mårten Litz, samt de berörda jordägarna i Håbo och Bro härad. Följande slogs fast vad gäller den första delsträckan av häradsgränsen, dvs från Kalmarsand till Hagrån:

- Sandtorpsröret och Hagrån anses av häradsborna och även av landshövdingen vara kända som gamla och giltiga häradsrår.
- Röret i Bista hage kan inte ses som annat än att vara en skillnad mellan Bista och Häradsallmanningen.
- Häradslinjen skall därför börja vid Sandtorpsgrinden vid Kalmarviken och gå NO i rak linje till Hagrån.

Domen undertecknades av Johan Gripenhielm och Johan Lilliemark.

Dom beträffande Håbo häradsallmanning (dom nr 90)

Domen avkunnades den 11 sep 1696 i Tibble by i Näs socken, i närvaro av kronobefallningsmannen Mårten Litz och medintressenter i häradsallmanningen. Domen upptar en mängd angelägenheter rörande häradsallmanningen. Vad gäller allmanningens beröring i söder mot häradsgränsen uttalades följande:

- Fyra gamla män vitsordade inför kommissionen att ödetorpet (*torpet Draget*) av ålder och urminnes tider lytt under Spånga skog och varit omrösat och inskillnat (*instängslat*). Landshövdingen får därför bibehålla torpet och dess ägor. Det innebar således att, trots att den nya gränsdragningen innebar att torpet "bytt härad" från Bro till Håbo, skulle det instängslade området kring torpet Draget ändå i fortsättningen tillhöra Spånga by i Bro härad. Jag har något ytterligare beskrivit turerna kring detta i nyhetsbrevet 2020-3.

Domen undertecknades av Johan Gripenhielm och Johan Lilliemark.

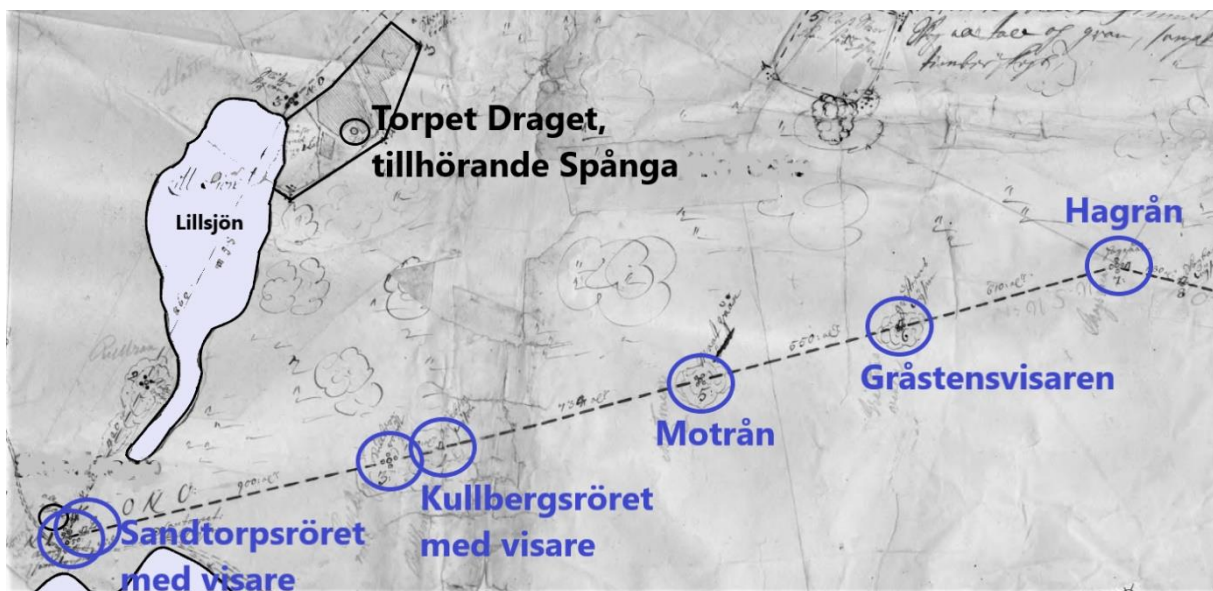

BILD 13. Så här drogs häradsgränsen 1696 vad gäller sträckan Sandtorpsröret – Hagrån. Vi använder här allmänningskartan från 1699, eftersom den är detaljerad. Bro härad är söder om gränslinjen och Håbo härad norr om. Vid kanten av Lillsjön är inritat ägorna till torpet Draget, som trots gränsändringen, fortsatte att tillhöra Spånga i Bro härad.

Rösen på 1696 års beslutade gränslinje Sandtorpsröret - Hagrån

Den 1696 beslutade sträckningen av häradsgränsen rörlades omedelbart. Fem rör uppsattes på sträckan. Eftersom gränsmärkena har olika nummer på olika kartor används i denna uppsats den numrering som rösena fick av skogskommissionen 1696. Sandtorpsröret har således nr 1 och Hagrån är nr 2.

Mellanliggande, av kommissionen ej nummerade rösen, har av författaren givits en "undernumrering", som 1.1, 1.2 etc. Idag är gränsen dessutom markerad med färg på träd, stenar och stolpar.

1.1 Visarsten vid Sandtorpsröret

Stenen pekar ut häradsgränsen i korrekt riktning från Sandtorpsröret. Den står på ursprunglig plats, 50 alnar (= 30 m) från röret, även om marken intill har utsatts för åverkan. Stenen är 1 m hög. Detta foto och även de på nästa sida är tagna av författaren.

1.2 Kullbergsröret

Ett femstenarör i någorlunda gott skick med de viktigaste stenarna intakta. Såväl hjärtstenen som de fyra biliggarna pekar korrekt i häradslinjens riktning. Står i stenig terräng nära kraftledningen, 900 alnar (= 540 m) från Sandtorpsröret. Är upptagen i fornminnesregistret som L1940:6241.

1.3 Kullbergvisaren

Står ca 80 m öster om Kullbergsröret. Visarstenen lutar. Är upptagen i fornminnesregistret som L1940:5172.

1.4 Motrån

Ett femstenarör 200 m nordost om skogvaktartorpet Lilla Draget vid 1700-talsvägen. I bedrövligt skick med oordnade stenar och falska visare.

1.5 Gråstensvisaren

Ligger ca 325 m från Motrån, och 150 m från motorvägen. Ej i fullgott skick pga oordnade stenar.

Och här blickar vi längtansfullt mot slutmålet Hagrån, som dessvärre ligger ett 100-tal meter på andra sidan motorvägen. Så där får vi börja vår nästa etapp. Spännande fortsättning följer !